

**... hoe de Nazi's met
ons sleepten over
ongeveer 2000 km.**

Vught no. 1080

HOE DE NAZIS MET ONS SLEEPTEN OVER ONGEVEER 2000 km.

Dit is het relaas over de ervaringen van een 50-tal vrouwen van een "Philips-commando" dat op 6 september naar Duitsland gevoerd werd.

Philips had in het kamp Vught werkbarakken ingericht met onder andere afdelingen: knijpkatten, T.L. buizen en Radiolampen. Het was "samenwerking" met de Duitsers met het kennelijke doel om de gevangenen zo lang mogelijk in Nederland te houden. In het hier volgende "verhaal" blijkt dat in Duitsland "gewerkt" werd in "Siemensfabrieken". Misschien was hier dezelfde motivering tengerade van het personeel en de gevangenen - voor het eigen personeel: wegblijven van het "Oostfront". Voor de gevangenen ontbrak wél de "extra hap" (van Vught bekend) én het behoorlijke sanitair.

Ik schrijf dit verhaal aan de hand van een schets waarop de namen van de concentratiekampen, het vervoermiddel, de data en de afstanden.

Op 24 mei 1944 ging het transport vanaf het "Huis van bewaring" in Arnhem naar Vught per vrachtauto: de vrouwen mochten zitten op de banken aan de wand - bij de open achterkant zaten de bewakers (SS of SD of SA)- maar de mannelijke gevangenen werden gedwongen laagsgewijs op de bodem te liggen -boven op el-

kaar- telkens de volgende laag overdwars. Dit was de tweede kennismaking met het soort sadisme, waarmee deze SS-ers werkten, de eerste was toen we in Arnhem na de gevangennamen met veel te veel mensen in een klein hok werden geperst, bovenin slechts een kleine luchtopening.

Tot 6 september bleven we in Vught, toen werden we geëvacueerd: de geallieerden (Engelsen) naderden.

In Vught zijn vreselijke dingen gebeurd: ik noem het "Bunkerdrama" (Vrouwen in de Bunker gestikt) en vlak voor de 6^e september-evacuatie zijn veel jonge mensen zo uit de Philips-commando's (werkgroepen) weggeroepen en gefusilleerd.

Overigens was "Vught" een paradijs vergeleken met de andere kampen. Er werd wel gepest, vooral door de Nederlandse bewakers en bewaaksters. Daar was o.a. de "Pakketsperre". Als er pakjes waren aangekomen van thuis of van een pakket-organisatie, was er ook meteen een of andere straf voor iets, b.v. foutieve teklingen op de appélplaats of foutief "Bettmachen" (hierover later). De straf hield dan in dat de pakjes enige dagen opgeslagen werden in een soms door de zon goed opgewarmde loods. Werden de pakjes daarna uitgedeeld dan was minstens de helft van de inhoud beschimmeld en bedorven, met als gevolg dat we soms veel in de afvallemmers moesten gooien. Commentaar van de kampleiding: verspilling van voedsel - dus weer straf. Dat

was dan vaak "Briefsperré".

In het kamp kreeg je een nummer - dat genaaid moest zitten op je kampkleding: mijn nummer was 1080. De mannen hadden toen al veel hogere nummers. De eerste tijd werd je aan het werk gezet in de naaikamer-kampkleding. Later moesten de meesten in een Philips-commando werken, dat was in een soort fabrieks-barakken met allemaal machines voor de productie van knijpkatten, radio-buizen of T.L.-buizen. De Philips-commando's waren een zegen: echt werk, een extra hap eten en mogelijkheden tot clandestiene berichten via moedige Philips-mensen die geregeld in het kamp kwamen.

We werkten wel voor de Duitsers in de Philips-commando's maar er werd tot troost "gefluisterd" dat er altijd wel een onderdeel was van wat we maakten dat niet "deugde" - de ene keer dit - de andere keer dat.

Op 6 september ging het hele kamp in een oneindig lange goederentrein naar Duitsland. De mannen werden "afgehaakt" bij Oraniënburg - wij vrouwen kwamen dicht bij Berlijn - 600 km ver Duitsland in, in het kamp "Ravensbrück" terecht. Je wist niet wáár je heen ging, maar in het kamp hoorde je gauw genoeg de naam.

In het kamp Ravensbrück met duizende vrouwen, was ons transport een "bezienswaardigheid": om onze gestreepte kleding, grijs dik flanel (elke week verschoond in Vught - na een warme douche met 40 á 50 vrouwen tegelijk). Die kleding raakten we in Ravens-

brück wel gauw kwijt. We gingen onder de douche, verder "luizencontrole" (sommigen van ons werden kaal geschoren) hoewel we geen hoofdluizen hadden: typisch pesterij. Hierna mochten we uit een grote hoop kleren "graaien": een hemd en een jurk of blouse en rok - géén broek. Later veroverde je dat kledingstuk door je broodmaaltijd in te leveren bij de een of andere medegevangene die toevallig in de "Bekleidingskamer" werkte.

In Ravensbrück werd erg veel "Appél-gestaan": 2 maal per dag één of twee uur achterelkaar. En verder op bed liggen: 4-hoog stapelbedden, 3 personen per bed, dat is kop/staart. De bedden stonden in 2 rijen naast elkaar met gangetjes tussen de rijen bedden van nog geen meter. Totaal in onze barak 144 bedden met ongeveer 400 personen.

We kregen allemaal weer een nieuw nummer van 5 à 6 cijfers, ik weet mijn nummer niet meer.

Er werden telkens groepen op transport gesteld naar een of ander kamp om te werken. Toen een Philips-commando aan de beurt was, had mijn zuster angina wat erg heerste in Ravensbrück en ze mocht niet mee met de groep waar ik in zat: 50 vrouwen -eerst gekeurd- poedelnaakt door mannelijke bewakers.

We werden op 27 september in een wagon geladen -het bleek een kolen-wagon geweest te zijn- maar overigens was het "transport" prettig: de bewakers aan weerskanten van de enigszins geopende schuifdeuren- we konden de "vrije"

wereld zien. Het ging Oostwaarts -via Breslau naar een kamp bij Reichenbach- ongeveer 300 km. Reichenbach-kamp behoorde tot "Grosz Rosen" en werd "Sportschule" genoemd: opleiding tot Kampbewakers. Er waren ook mannen in dit kamp: tussen het mannen- en vrouwenkamp was een hoog hek. We konden de mannen zien en vooral horen hoe daar uren lang "Hinlegen und Aufstehen" geoeffend werd.

Onze barakken waren van steen en hadden ook "Stuben" op de bovenverdieping: wij kregen zo'n Stube boven. De barakken waren nieuw maar niet klaar, met name het sanitair: de W.C.'s deden het niet. Buiten was een grote overdekte kuil, een "brug" erover en een balk om "op te zitten". Er was wel een soort waslokaal, maar daar hadden we meestal maar eenmaal in de week water. 's Nachts mochten men de barakken niet verlaten. Een groot jamblik, ergens "gevonden" deed dienst als po. Als die 's nachts vol raakte had een groep van 8 vrouwen uit Rotterdam (door sommigen van ons "de hoertjes" genoemd) het lef om de po uit een raam naar buiten leeg te gooien -wonderlijk nooit opgemerkt door de bewakers. (Deze vrouwen uit Rotterdam vormden een bijzonder hechte groep). 's Morgens werd dit blik door de "anderen" om de beurt naar de kuil gebracht. Om 5 uur 's morgens werden we wakker geschreeuwd: Aufstehen. Toilet maken nam niet veel tijd (zonder water). Dan buiten aantreden voor het "Appél", dat is dat eeuwige tellen of er soms één ontbreekt -gevlucht was. Hoofden links, hoofden rechts -dan in rijen, 4-dik met naast

ons de bewakers al of niet met een hond aan de lijn en een lamp; door de velden over een landweg ongeveer een uur lopen naar de Siemens-fabriek in Reichenbach; ik genoot toch altijd van dit buiten lopen: Halverwege ons pad een prachtige Berk. In Reichenbach kwamen we langs straten en villa's en ook langs een bakkerij waar het zo heerlijk rook naar vers gebakken brood.

De schoenen waren slecht: een enkeling bezat "gewone" schoenen, maar de meesten van ons hadden heel grove schoenen op de reis vanuit Ravensbrück mee gekregen. Uit Ravensbrück behoorde ook een mantel met een uitgesneden kruis op de rug tot onze uitrusting. De schoenzool was van hout en de voor- en achterkap van hard stug leer. Gevolg: blaren en daarom waren wij in de fabriek altijd op zoek naar papier en karton om de knelplekken te verzachten. De fabriek in Reichenbach werkte eigenlijk niet - tenminste in dat deel waar wij kwamen - ook hier werd "gefluisterd" dat "ze" zich voor het Oostfront drukten. Er liepen wel "heren ingenieurs" rond in witte jassen maar zowel op de stanserij als op de glasafdeling (waar ik werkte) ontbrak materiaal - geen aanvoer-. De 3 cm lange stukjes glazen buis die ik moest sorteren op goede rechte -of verkeerde scheve- afsnij-kanten werden bij inlevering van dit werk weer mooi bij elkaar gegooid in de voorraadtrommel.

Op deze fabriek werkten voor halve dagen ook Duitse burgervrouwen. Die zaten (in -en vóór onze ogen) altijd

lekker te eten van hun meegebrachte etenswaren -soms waren het "taartjes". Ze spraken nooit een woord met ons. Wij hadden altijd honger, kregen op de fabriek een kop koffie (of wat koffie heette). Van het kamp hadden we meestal nog een stuk brood over dat we van de vorige avond gespaard hadden.

We vroegen geen eten aan deze vrouwen, maar wél oude lappen of voden om als kousen te gebruiken. Kousen hadden we niet. Er lag al gauw sneeuw op ons dagelijks pad en het vroom. Nooit hebben we iets van deze vrouwen gekregen, al werkten ze aan tafels vlak voor of vlak achter ons. Ze waren zeker te bang, hoewel er helemaal geen scherpe controle in de fabriek was. Het viel me wel op dat de eerder genoemde Rotterdamse vrouwen van onze groep wel eens iets los kregen van manlijke bewakers - in elk geval waren daar sigaretten bij. Dat de controle niet scherp was blijkt wel uit het volgende: als we 's avonds -al heel gauw was het dan al donker- om 6 uur de fabriek verlieten, pakte we allemaal een of twee grote brokken steenkool van een grote berg grove kolen die vlak naast de uitgang van de fabriek lag. We verstopten die brokken onder onze ruime jassen die we met een stuk touw dicht gebonden hadden om ons middel. Ook stukken karton voor de warmte zaten daar. En op diezelfde "bergplaats" zat ook de stenen etenskom - meegenomen omdat die in het kamp gesto-

len werd. Zonder kom kreeg je geen "soep = eten". We sliepen ook met de kom onder ons hoofd om dezelfde reden. Ik heb meegemaakt in de ziekenbarak van dit kamp dat van erg zieke mensen de kom gestolen was - hoe die dan eten kregen? Je deelde wel eens je eten met zo'n ongelukkige maar er was vaak geen water om je kom te spoelen.

Met de van de fabriek gestolen kolen stookten we een kolomkachel in de Stube, vrouwen uit barakken in de buurt die niet in de fabriek werkten kwamen zich warmen bij ons. Dat waren Joodse vrouwen -die konden zo'n diefstal niet plegen, omdat zij onmiddellijk met vergassing in Auschwitz gestraft zouden worden: Auschwitz lag ongeveer 200 km oost-zuid-oost van Reichenbach. Reichenbach hoorde officieel ook onder Auschwitz dat op 27 januari bevrijd werd.

In januari kwam in een hevige sneeuwstorm een grote groep Joodse vrouwen in ons kamp in Reichenbach aan -uit het Oosten- allen waren uitgeput en vele ziek. In diezelfde periode hadden we luchtalarm op de fabriek: we werden in een weiland gestuurd: er gebeurde verder niets.

In februari hoorden we kanongebulder in het Noorden - richting Breslau - daar naderden de Russen. Op onze weg van de fabriek naar het kamp liepen en reden vluchtelingen naar het Westen met volgeladen kinderwagens en grotere karren. Ook in het kamp werd het onrus-

tig: wij hoopten bevrijd te worden door de Russen, maar op 18 februari gingen we te voet "op de vlucht" 500 vrouwen in rij en gelid, een lange kolonne de bergen in: het Eulengebirge onder de sneeuw. Wij hadden elk een deken ("paardedeken") en een vrij groot stuk brood. We hadden ook ieder een volle lepel suiker gekregen maar dat ging natuurlijk meteen naar binnen. Naast de kolonne liepen de bewakers met honden aan de lijn en een geweer in de hand. Het lopen ging moeilijk op de gladde wegen, maar de vrije natuur was heerlijk.

Er zijn verschillende vrouwen doodgeschoten onderweg als ze niet meer lopen konden, ook één van onze 50-groep: we hebben haar nog gedragen maar konden dat niet volhouden.

Onderweg hebben veel bewoners van dorpen waar we in die 4 dagen doorheen trokken ons gezien: eenmaal werden ons stukken brood toegeworpen. De nachten werden doorgebracht op de vloer in een fabriekshal in Neurode, de volgende nacht in een varkensstal bij Oelberg; lekker stro - maar wel stinkend- en de toen volgende nacht boven een paardestal bij Adelsbergfelsen. De 4e dag kwamen we aan in Trautenau in een tot gevangenis gemaakt gebouw (fabriek?). Hier kregen we enkele dagen rust en voor het eerst weer eten; we waren daar van 21 tot 25 februari.

Toen weer verder: nu ingeladen in open wagons.

Geen plaats om te liggen en ook geen plaats genoeg als we allemaal wilden zitten. Het was een lange trein, allemaal open wagons, verderop met mannelijke gevangenen. In dit gedeelte van de trein heerste ziekte, waarschijnlijk typhus; onderweg zagen we bij stilstand van de trein, dat er doden werden uitgeladen.

We reisden 6 dagen en 5 nachten, aldoor westwaarts. We kwamen langs een grote stad die in brand stond, Dresden, gebombardeerd. We hebben daar lang stilgestaan.

Voor onderweg hadden we een stuk brood meegekregen: pompernikkel. En ook een geopend blik met zoiets als "corned beef". De lege blikken werden al gauw gebruikt als po; de plas overboord gooien was geen kunst, want onze hoofden staken boven de wand uit. Het was erg koud. De bewakers zaten soms boven op het achterstuk van de wagon en vermaakten zich met stukken brood "de hongerige menigte" toe te werpen, om die stukken werd gevochten. Later werden telkens wagens van de trein afgehaakt. Onze wagen kwam tenslotte aan bij Minden (West-Falen). De "Porta Westfalica" zagen we en de rivier de Weser. Uit de trein ging het te voet naar het kamp bij de bossen (ik ben de naam vergeten). We waren erg stijf geworden door de lange koude treinreis: 600 km.

In dit kamp van Minden waren reeds vrouwen. Het was al veel langer in gebruik. Hier ontmoette ik vrouwen die mijn zuster hadden meegemaakt - bij een groep die

vanuit Ravensbrück naar Neuengamme - dicht bij Hamburg - waren gekomen. Het bericht was niet goed; één van die groep had een ontvluchtingspoging gedaan en de gehele groep was voor straf naar Ravensbrück teruggevoerd.

In het kamp Minden waren Hongaarse vrouwen de baas in de keuken; dat was niet best voor de Nederlandse vrouwen. Het was wel vaak een gevecht als de etens-Kübel naar de barakken werden gebracht.

Vanuit het kamp ging onze groep (nog altijd als Philips-commando) lopend gedurende een half uur naar de "fabriek" langs een prachtig pad halverwege de boshelling. Bloeiende Els, Hazelaar en overal viooltjes. En vogelzang. De naam Siemens werd weer genoemd. De fabriek, dat wil zeggen met de bekende machines: lasmachines, stansmachines enz., was ondergebracht in gangen onderin de "Porta-Westfalica-rots". We gingen 3 "Stufen" diep; licht blauwig gesteente. Er waren luchtkokers die goed funktioneerden. Maar er was weer geen materiaal om mee te werken. We zijn er elke dag heen gebracht, oudere Oostenrijkse mannen als bewakers. Aan het eind van de dag werden we teruggehaald; we hebben in deze "fabriek" nooit iets gedaan. Dit duurde tot 1 april. Toen te voet door een dorp naar een treinwagon; dit keer dichte wagons die goed afgesloten werden. Het was er benauwd, te veel mensen en dan de angst dat de deuren niet weer opengedaan zouden worden. We hoorden buiten vliegtuigen. Maar dit was weer een vlucht - nu weer Oostwaarts. Na her-

haaldelijk stilstaan en veel geschreeuw buiten, werden de deuren weer geopend; we stonden in een weide met bloemen: Dotters en andere moerasbloemen.

Met regen en veel wind, langs hoge hekken, en daarachter barakken met mannen, ging het naar een enorme in elkaar gebombardeerde fabriek: de Volkswagen-fabriek in Fallersleben. Het ondergrondse gedeelte van de fabriek was nog intact en er waren zelfs nog functionerende douches.

We beleefden in de 5 dagen dat we daar waren ook luchtalarm. We werden in erg nauwe gangen gedreven en toen ging de deur dicht; toen ontstond er paniek - er waren geen luchtkokers te zien - sommigen dachten aan gas. Maar gelukkig: de deur ging weer open.

Op 7 april gingen ze weer met ons in een trein - noordoostwaarts. Het was Salzwedel waar we op 8 april aankwamen; een groot concentratiekamp. We hebben geen eten gehad daar - het was chaotisch. Er waren nog wel bewakers bij de poort, waardoorheen je het plaatsje Salzwedel kon zien liggen. In de niet meer gebruikte keukens werden nog resten etenswaren gevonden - vooral veel gedroogde aardappelvlokken - dat werd gegeten aangelengd met water. Op 13 april kwamen mede-gevangenen met het bericht dat alle kampbewakers verdwenen waren, op twee of drie na, die met het geweer bij de poort wacht bleven houden. In het gebouw waar de kampleiding huisde lag het vol met afgetornde uniform-em-

blemen en alles wat hun "pak" als bewaker of SS of SA kenmerkte.

Op 14 april werden we bevrijd - ik meen dat het Amerikanen waren, omdat er veel neger-soldaten op de tanks zaten, die door de straten kwamen. Ik was toen zo zwak dat ik de volgende periode erg passief heb meegemaakt. Anderen van onze groep hebben toen wel door Salzwedel gezworven. Bij Salzwedel was ook een krijgsgevangen-kamp bevrijd - ook Hollanders, die hadden ongeveer wekelijks hun Rode-Kruis-pakje gehad en ze zagen er dan ook vrij weldoorvoed uit: met het gebruikelijke sigaretje in de mond - veel bevrijde vrouwen grepen het eerst naar die sigaretten.

Er is daar in Salzwedel veel "gestolen": de winkels lagen vol met levensmiddelen van Nederlandse herkomst. Men was "losgebroken": de mannen namen o.a. de varkens bij de boeren weg en slachten ze soms midden op straat en richtten dan een smulfeest aan: de meeste vrouwen promptdoodziek!

Ik heb een van 'onze' vrouwen gezien met een grote kinderwagen vol kleren, schoenen, kleedjes, drank en eten.

Door de Amerikanen werden we verder "gesorteerd" ziek, zieker, ziekst. We verloren elkaar toen uit het oog. Ik heb tot 1 mei in een tot ziekenhuis omgebouwde school gelegen: rijst, witbrood, thee en pillen.

Toen was er op 1 mei een groot transport met militaire vrachtauto's naar het Westen tot we in Münster (Westfalen) aankwamen, 300 km. Hier vond ook weer selectie plaats; ik mocht niet verder mee. De "goeden" gingen nog verder naar het Westen naar Holland (Maastricht). De zieken werden per vrachtwagen afgeleverd bij ziekenhuizen - ik was daar ook bij. Bij het eerste adres werd één man "toegelaten", bij het tweede "huis" mocht ik naar binnen; er werd wel eerst lang onderhandeld, men had niet veel zin in zo'n vieze "gevangene". Het was al laat in de avond. Het huis heette de Hüfferstift en was een katholieke instelling, klooster?

Na van al mijn "vieze" kleren ontdaan te zijn en na een heerlijke douche kwam ik met een echt nachthemd aan tot mijn voeten - terecht in een bed; de kamer was donker, maar wel vol mensen. De volgende dag bleken alle andere bedden bezet te zijn door "uitgebombardeerde" burgervrouwen. Niet ziek - dus druk pratend en ochtend-eitjes etend en later bezoek ontvangend de gehele dag.

Er was slechts één vrouw die aldoor in bed bleef, maar ze ontving wel voortdurend Amerikaanse militairen, zij wel alleen Duits sprekend.

Al deze slaapzaal-genoten hebben zolang ik er lag - tot 6 juni geen woord met mij gesproken. Mijn enige contact was met de non die me geheel alleen verzorgde - zelfs tot en met het clandestiene ei + cognac dat ik van haar kreeg als ik binnen een uur na mijn maaltijd

alles weer kwijtraakte. Er was wel medische hulp ingeschakeld, want ik kreeg heel wat pilletjes, maar ik heb niet met een arts gesproken. Deze zuster (non) Lindfrieda heeft er ook voor gezorgd dat éénmaal een "evangelischer Pastor" bij mijn bed een poos heeft zitten praten; ik ben niet Katholiek en spreek goed Duits. Deze "Pastor" heeft er waarschijnlijk voor gezorgd dat ik op 6 juni (gesterkt door alle pillen, waarschijnlijk ook het toen nieuwe penicilline), per Ambulance naar "huis" in Nederland werd gebracht: de non naast mijn ambulance-bed en een man met een Poolse naam achter het stuur. In Holland was mijn huis kapot en leeg en het huis van mijn ouders was zonder dakpannen en ook leeg. Eindelijk vonden we het adres waar mijn ouders "geëvacueerd" waren.

De non heeft de nacht van 6 op 7 juni in het huis geslapen waar mijn ouders onderdak waren. Ze is toen weer vertrokken met achterlating van haar foto, maar ze nam het nachthemd, dat ik van de Hüfferstift gebruikt had, mee terug naar Duitsland. Ik was thuis gekomen, ziek maar levend. Van onze groep van 50 zijn er, voor zover ik het geweten heb 5 overleden. Van mijn zuster kregen we pas in september bericht dat ze overleden was: wáár en hoe is onbekend gebleven.

Eén vrouw uit onze groep van 50 is vanuit het kamp bij Reichenbach vrijgelaten; ze had familie met een "hoge" rang bij het Rode Kruis. Ze werd direct in nieuwe kleren gestoken en kreeg extra voeding, toen is ze weggevoerd.

Verder hebben we nooit iets gemerkt of gehoord van het Rode Kruis gedurende onze tijd in Duitsland.

Na dit niet emotionele verslag van onze "reis" wil ik nog wat zeggen over de sfeer in de verschillende kampen.

Vught

Vergeleken met de andere kampen was Vught "vriendelijk": de gevangenen waren "lief" voor elkaar en iedere groep of elk individu kon zichzelf zijn. Er werden Zondags "kerkdiensten" gehouden, er werden in de vrije tijd spelletjes gedaan, er werden boeken uit het hoofd naverteld, enz. Als de bewakers feest hadden -met de bewaaksters- (Aufseherinnen)- kon het zelfs gebeuren dat de groep Franse vrouwen luid en nadrukkelijk de "Marseillaise" zongen staande op tafels en bedden. Wat het onderwerp bed betreft -ieder had een eigen bed- je moest 's morgens dat bed "machen"=glad zonder een enkele rimpel. De bewaaksters hadden er plezier in "Bettkontrolle" te houden, vaak en onverwachts. Als er ergens in een barak één bed met één rimpel gevonden was werden alle bedden in die barak los getrokken en moest iedereen zijn bed weer "machen".

Het Appél staan was altijd erg vervelend en langdurig; altijd weer tellen door de bewaaksters of het aantal klopte en het klopte pas na vele malen tellen.

De kleding -we moesten onze eigen kleren bij aankomst in het kamp inleveren- was gemaakt uit zeer degelijk

flanel-gestreept: hemd, broek en jurk of overall. Elke week was er verschoning na een heerlijke douche in een grote ruimte met 20 douches.

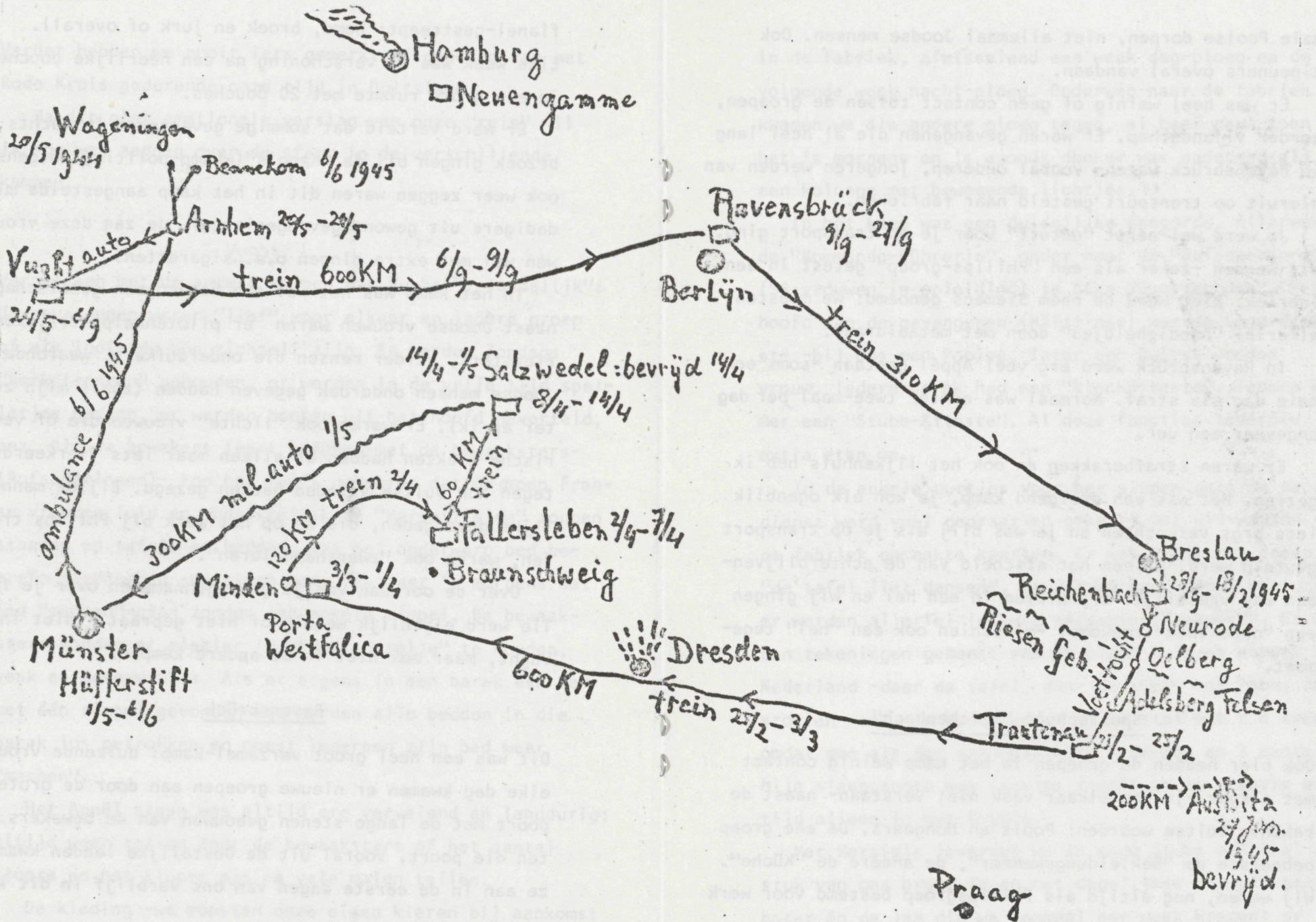
Er werd verteld dat sommige gevangenen 's nachts op bezoek gingen bij de "Kapo's" (=kamp-politie, volgens ook weer zeggen waren dit in het kamp aangestelde misdadigers uit gewone gevangenis). Je zag deze vrouwen wel met extra dingen o.a. sigaretten.

In het kamp was het wel een heteroog gezelschap: naast Joodse vrouwen waren er pilotenhelpsters, koeriers, verder mensen die onderduikers, waaronder Joodse mensen onderdak gegeven hadden (zoals mijn zuster en ik). Er waren ook "lichte" vrouwen die òf venetische ziekten hadden òf alleen maar iets "verkeerds" tegen hun Duitse vrienden hadden gezegd. Bij de mannelijke gevangenen, die we op het werk bij Philips troffen, waren ook "zwarthandelaren".

Over de oorzaak van je gevangennamen en over je familie werd eigenlijk weinig of niet gepraat - niet in Vught, maar ook niet in de andere kampen.

Ravensbrück

Dit was een heel groot verzamel-kamp: duizende vrouwen, elke dag kwamen er nieuwe groepen aan door de grote poort met de lange stenen gebouwen van de bewakers buiten die poort. Vooral uit de Oostelijke landen kwamen ze aan in de eerste dagen van ons verblijf in dit kamp:

hele Poolse dorpen, niet allemaal Joodse mensen. Ook zigeuners overal vandaan.

Er was heel weinig of geen contact tussen de groepen, eerder vijandschap. Er waren gevangenen die al heel lang in Ravensbrück waren- vooral ouderen, jongeren werden van hieruit op transport gesteld naar fabrieken.

Je werd wel eerst "getest" voor je op transport ging. Wij werden -zeker als een "Philips-groep" getest in een fabriek: hier werd de naam Siemens genoemd: we moesten allerlei "handigheidjes" doen met metaaldraad.

In Ravensbrück werd erg veel Appél gestaan -soms een hele dag als straf. Normaal was echter twee-maal per dag ongeveer een uur.

Er waren strafbarakken en ook het lijkenhuis heb ik gezien. Het was een dreigend kamp, je kon elk ogenblik iets ergs verwachten en je was blij als je op transport gesteld werd. Alleen het afscheid van de achterblijvenden was vreselijk: zij bleven in een hel en wij gingen een "onbekende" toekomst -misschien ook een "hel" tegenmoet.

Sportschule "Reichenbach"

Ook hier hadden de groepen in het kamp weinig contact met elkaar -je kon elkaar vaak niet verstaan- naast de bekende Duitse woorden: Pools en Hongaars. De ene groep beheerste de "Bekleidungskammer", de andere de "Küche". Wij waren, nog altijd als Philipsgroep bestemd voor werk

in de fabriek, afwisselend een week dag-ploeg en de volgende week nacht-ploeg. Onderweg naar de fabriek kwamen we die andere ploeg tegen, al heel gauw toen het 's morgens en 's avonds donker was naderend als een kolonne met bewegende lichtjes.

In het kamp was een duidelijke rangorde. Allereerst de "Kommando-Führerin", onder haar de "Aufseherinnen" (SS-vrouwen in opleiding) in deze "Sportschule". Het hoofd van de gevangenen (Häftlinge) was de Lagerälteste -bij ons een Poolse, later een Duitse Joodse vrouw. Iedere barak had een "Blockälteste", iedere kamer een "Stube-Älteste". Al deze functies leverden extra eten op.

In de enkele uurtjes voor het slapen gaan na de dagdienst werd veel gepraat en gekaart met uit karton van de fabriek gemaakte kaarten. Er was zelfs een groep die "de tafel liet dansen". Er werden handlijnen bestudeerd er werden allerlei lekkere gerechten "gekookt". Er werden tekeningen gemaakt van je eigen huis en kamers in Nederland -daar de tafel, daar de klok, het raam, de stoelen enz. In bed sliepen we meestal met z'n tweeën omdat men als dek dan meer had: 2 dekens en 2 mantels. Mijn slaapgenote was lerares Engels en ze praatte altijd alleen in het Engels.

Met Kerstmis leverden we in onze Stube allemaal een stuk van ons brood in en het dagelijkse dobbelsteentje boter én de jam die we eenmaal per week kregen: er

werden 'taartjes' van gebakken. Van het kamp kregen we die dag dikke melk-rijst-soep.

In de ziekenbarak van dit kamp was het slecht: je lag er alleen, de anderen van de groep hadden geen toegang en de andere zieken kende je meestal niet en verstond je niet. Van mijn deken heeft daar iemand 's nachts een stuk afgeknipt zonder dat ik het merkte.

Het eten-verdelen in deze ziekenbarak was een droevige geschiedenis: Ik lag vlak bij de deur en zag alles. Als de etens-Kübel (60 cm hoog, 50 cm doorsnede) was binnengedragen kwam de (vrouwelijke) dokter -ook gevangene- met twee etenskommen (20 cm doorsnede) en vulde die met het bovenste -het "goede"- uit de Kübel. Wat overbleef werd aan ons uitgedeeld, er waren zieken die té ziek waren (T.B.) en praktisch niets kregen.

"Porta-Westfalica-kamp"

Dit kamp was niet kwaadaardig; maar onze groep stond wel zwak tegenover de Hongaarse keukenheersersessen. Water om te wassen was er nauwelijks en in de berg waarin we moesten werken was het erg koud.

Fallersleben

Dit was maar een korte ervaring, wat ik me er wel van herinner was dat het eten lekker was: de gevangenen die hier al langer zaten vertelden dat ze altijd wel vrij goed eten gehad hadden.

Salzwedel

Salzwedel was een vies kamp. Er waren gevangenen afkomstig uit veel verschillende kampen. Ieder was slap en sommigen waren na een val zonder hulp niet in staat weer op te komen. Degenen die nog konden lopen, haalden de eerder genoemde aardappelvlokken om te eten. Ze kwamen ook altijd met de hoopgevende berichten.

Toen we bevrijd waren brak wel de binding met de groep en ook later in Nederland was er geen behoefte aan samenkomsten met "Alte Kameraden".

Voor mij blijft er wel een grote vraag open: waarom hebben de Duitsers zo met ons gesleept? Waarom hebben ze ons niet in Reichensbach bij Breslau door de Russen laten bevrijden? Er waren dan minder slachtoffers geweest en volgens betrouwbare berichten waren de Russen goed voor de bevrijde mensen.

Voorgeschiedenis

In 1940 woonden mijn zuster en ik in de bovenwoning van een aan de Rijn gelegen boerderij. De bovenwoning had een eigen deur en dan een trap omhoog: 5 kamers, een gang en een keuken, koken op primus en op een petroleumstel en water uit de pomp.

We hadden beiden ons dagelijks werk: onderzoekingswerk, mijn zuster over wortelvorming van stekken en ik, bewaring, kieming en groei van "pootaardappelen".

We deden zelf het huishouden, 's avonds en zaterdag-'s middags, destijds werd zaterdagmorgen nog gewerkt.

De oorlog kwam: 10 mei 1940. Vliegtuigen 's morgens vroeg boven ons hoofd. Wageningen moest geëvacueerd worden; wij behoorden bij Wageningen: evacuatie per Rijnaak de Rijn af.

Onze ouders woonden in Bennekom, 4 km noordelijk; Bennekom werd niet geëvacueerd. Wij zijn naar onze ouders in Bennekom gegaan.

Bij de evacuatie van Wageningen moesten de huisdieren eerst in het slachthuis gedood worden, maar de koeien en paarden gingen ook op Rijnaken stroomafwaarts. Wij gingen op de fiets met onze twee honden en onze "bagage" naar Bennekom en zagen overal loslopende koeien. Later, toen alle Rijnaken vertrokken waren dwaalden nog honderden koeien door Bennekom, brullend omdat ze nog niet gemolken waren, er waren niet genoeg mensen die konden melken.

Het was een fout dat Bennekom niet geëvacueerd was. Ons leger -achter de "waterlinie", op de Grebbeberg (5 km naar het westen) heeft op Bennekom geschoten. Er zijn toen doden gevallen. Men heeft echter het bericht doorgekregen naar de Grebbe dat Bennekom nog bewoond was en er is toen niet meer geschoten van die kant af, wél andersom, want de Duitsers nestelden zich midden tussen ons. Ze waren er dezelfde 10 mei al. Die snelle opmars van de Duitsers moest wel te danken zijn aan verraad: 150 km van de grens kan een leger niet zo gauw zijn. Er werd direct gezegd dat de Duitse soldaten uit boten op de IJssel kwamen en al vóór 10 mei over de grens waren gekomen. Bovendien werd een Dierenpark en Landhuizen op de Veluwe genoemd als schuilplaats voor de al eerder over de grens gekomen Duitsers.

Er moeten ook vele waarschuwingen naar den Haag gekomen zijn, waar niet naar geluisterd werd; men vertrouwde op het niet-aanvals-verdrag met Hitler!!

In de eerste dagen waren we in Bennekom druk met "schuilkelders" bouwen, maar de "oorlog" was voor ons al gauw voorbij. Bij de Grebbe-linie zijn wel veel Duitse soldaten gevallen, op de Grebbeberg is hun begraafplaats.

We zagen de Westelijke hemel rood van de branden in Rotterdam, toen was de oorlog voorbij.

Tamelijk vlug mochten we al weer naar Wageningen gaan. Ons huis aan de Rijn was niet erg beschadigd; er lag wel

munitie in de nabijheid en opvallend veel pakken Knäckebröt. In de stad waren wel veel huizen kapot. Als vrijwilligers hielpen we bij het opruimen. Ik herinner me de vele dode dieren: paarden en koeien, die als "dekking" hadden gediend. Er werd natuurlijk ook gestolen. Je leerde gauw de oorlogstoestand kennen. Ook opvallend was het zeer grote aantal lege drankflessen langs de straten en in de huizen.

Gedurende de dagen vóór het uitbreken van de oorlog hadden we in de laboratoria waar we werkten, alle alcohol, die bij onderzoeken gebruikt werd, in de gootsteen moeten wegspoelen.

Toen begon het leven onder de bezetting: Persoonsbewijzen, vingerafdrukken, kaarten voor levensmiddelen enz. Weldra moesten de radio-apparaten ingeleverd worden, wat we niet deden. Onze woning lag eenzaam, we hebben altijd "Radio-Oranje" uit Londen gehoord.

En toen kwam de "Arbeits-Einsatz" voor de mannen, het "tekenen" voor de studenten en het "onderduiken" voor de Joden. De andere keus voor de mannen en studenten was ook "onderduiken".

We hebben in de eerste tijd maar klein "illegaal werk" gedaan: levensmiddelenkaarten rondbrengen naar onderduik-adressen en geld inzamelen voor de vrouwen van "onze" zeelui die op zee voor de geallieerden werkten. Ook wel rondbrengen van illegale blaadjes.

Eind 1942 kwamen twee Joodse onderduikers bij ons wonen: zij waren broer en zus. De ouders -ook uit Amsterdam- kwamen later ook bij vrienden van ons: ook twee vrouwen. Deze manlijke onderduiker was student Economie- hij was in zijn laatste jaar en werkte hard. Zijn zuster was arts, juist klaar en had een jaar praktijk in Friesland achter de rug. Ze hielp ons in de huishouding en ook bij het uitwerken van ons onderzoekswerk. Later verzorgde haar broer een "radio-bulletin" dat we dan naar vrienden brachten die geen radio-apparaat meer hadden. Onze onderduikers waren eerder op andere plekken geweest. Eerst had de jonge man nog als gewoon burger in een pension geleefd, maar werd toen het gevaarlijker werd, weggestuurd. Daarna hebben ze met z'n tweeën in een zomerhuisje (van de familie Vorrink) op de Veluwe gewoond. De aanvoer van levensmiddelen werd echter te moeilijk. Toen kwamen ze bij een oude dame in Wageningen. Deze vrouw was de moeder van een goede bekende van ons. Deze bekende is later bij een fout bombardement om het leven gekomen.

Toen de oude moeder ziek werd heeft men ons gevraagd om de Joodse mensen in huis te nemen, wat we gedaan hebben.

In het boerenhuis onder ons woonde de hoofdbewoonster -een gescheiden vrouw- met haar jongste zoon, destijds 14 jaar. In 1942 woonden we al 12 jaar in onze bovenwoning. Deze twee mensen en een politieman

wisten dat we onderduikers hadden.

De "schooljongen" werd (helaas) in 1943 van de ene dag op de andere dag "illegaal" werkzaam en dat zorgde later in 1944 voor moeilijkheden. Het werk van de boerderij (koeien, kalveren, varkens en een paard) werd gedaan door een "volle" knecht, die 's nachts thuis sliep.

Onze onderduikers leefden overdag -als wij naar ons werk waren- erg voorzichtig. Voorzichtig op de tenen lopen en vooral niet in de buurt van de ramen komen. Het huis stond aan het eind van een doodlopende weg, dan weilanden tot aan de Rijn op 80 meter afstand.

's Avonds, als het donker was kon in de wei en langs de Rijn gewandeld worden. Een paar maal zijn de ouders 's avonds op bezoek geweest en eenmaal -later in 1944 zijn onze onderduikers bij onze ouders in Bennekom enige dagen ondergedoken geweest toen bij ons "alarm" was. Je kon langs achterwegen naar Bennekom komen.

De knecht die beneden werkte heeft nooit getoond hij wist dat we onderduikers hadden, bovendien was hij volkomen te vertrouwen. Dat was wel gelukkig voor ons want er was al gauw een probleem waaraan wij eerder niet gedacht hadden. Deze man moest regelmatig onze W.C.-afvoer-put beneden buiten de deur- legen; leeg scheppen. Ik heb hem bij dit werk eenmaal horen "brommen", wat is dat beroerde ding toch gauw vol!

De "zoon-beneden" begon zoals gezegd gevaarlijke

dingen te doen: o.a. was hij betrokken bij de diefstal van het "bevolkingsregister" van Wageningen. De jute zakken met deze kaarten hadden de "jongens" verstopt in een oude varkensstal in de boomgaard bij het huis. Ze wilden na de oorlog trots met deze kaarten voor de dag komen. Maar er kwam weer een "alarm-melding" en de jongens verdwenen naar een ander onderduik-adres en lieten deze zakken, die zo gemakkelijk te vinden waren, gewoon achter. De Joodse onderduikers leefden toen enkele dagen en nachten buiten in het Wilgenbosje met riet en water achter het huis. Wij, mijn zuster en ik begroeven toen de zakken met kaarten op een eilandje in deze plas achter het huis.

We hebben in deze gevaarlijke tijd wel geprobeerd een ander adres -onderdak- voor onze onderduikers te vinden, maar geen mens wilde ze "hebben". Wel werd altijd gevraagd: "zien ze er Joods uit". Misschien had anders onze vrouwelijke arts wel als "dienstmeisje" ergens kunnen komen.

Er zijn in de loop van de tijd wel "bezoekers" voor onze onderduikers bij ons geweest. Een vrouw die geregeld levensmiddelenkaarten bracht en geld: de huishoudkosten deelden we samen. Ons salaris was in die jaren erg laag (100 gulden per maand). Om wat extra eten te kopen moest men hoge prijzen betalen, b.v. voor een mud rogge 40 gulden, we bakten zelf roggebrood.

Een studievriend (niet Joods) bracht boeken en brieven

van de Economie-professor, ook bracht hij een apparaat waarmee men geluidloos piano-spel oefenen kon. De (Joodse) zuster oefende in deze tijd het spinnen op ons spinnewiel; we leefden goed samen.

Het spinnen van wol werd veel gedaan in de oorlogsjaren. Onze ouders hadden een "antiek" spinnewiel, vroeger gebruikt door vaders grootmoeder in Drente. Mijn ouders kenden een "houtdraaier"-vakman en die heeft dat oude spinnewiel nagemaakt en het eerste dat hij toen gemaakt heeft hebben wij in Wageningen gekregen. De man heeft daarna nog veel spinnewielen gemaakt voor andere mensen in Bennekom. Ook mannen zaten te spinnen. Mijn vader ontdekte bij het kopen van "zwart" vlees bij de boeren dat de resten van het dier (vooral schapen), onmiddellijk begraven werden. Ook de huid met de wol. Toen vroeg mijn vader om zo'n vel en de volgende ochtend lag dit al in een zak voor de schuur in de tuin.

Moeder spon ook, van 't garen breide ze sokken en wanten en Vader ruilde dit tegen boter en thee bij de boeren.

In deze tijd, 1943, waren er vaak luchtgevechten boven ons hoofd. Duitse jagers in aanval tegen de Engelse en Amerikaanse bommen-werpers (o.a. vliegende Forten). Op hun weg naar het Roergebied volgden ze de Rijn. Ook als ze "leeg" terugkwamen was de Rijn hun pad. Een tijd lang was er een Duitse Jager-piloot die zeer "succesvol" was. Verscheidene bommenwerpers kwa-

men brandend omlaag, een paar km van ons verwijderd, altijd aan de andere kant van de Rijn.

Ook de eerste V-raketten zagen we. Het was waarschijnlijk een "oefening" van de Duitsers. Eén raket storte op een woonwijk in Wageningen; doden, gewonden en veel kapot. Ook veel interesse van "hogere Duitse militairen", ofschoon "bekend" gemaakt werd dat het een Engelse bom was.

20 mei 1944. 's Morgens om 5 uur gebeurde "het". Er was geen "alarm" aan ons gegeven.

Van de slaapkamer uit aan de voorkant van het huis hoorde ik een auto aankomen en stil houden. Er kwamen Duitsers in uniform uit (SD, SA of SS). Ze belden beneden aan de deur van de benedenwoning. Werden daar heel snel gedirigeerd door de vrouw naar "onze" deur aan de noordzijde van het huis. Dit heeft mijn zuster duidelijk gehoord. Ik was ondertussen aan het einde van de gang door de "vluchtdeur" gegaan om de "jongens" te wekken. Die sliepen in deze tijd op deze niet bij "ons huis" behorende kamer. Vanuit deze kamer kon men aan de zuidzijde van het huis, via een trap en een "vluchtweg" tussen struiken door het Wilgenbosje bereiken. Deze "vluchtdeur" was tot nu toe altijd open geweest. Toen ik even later -aangekleed- weer bij de deur kwam, was deze op slot, vergrendeld.

Ondertussen sloegen de Duitsers op onze deur beneden en braken tenslotte in. De Joodse mensen hebben

nog geprobeerd een plank uit het achterschot dat de grens was tussen zolder en schuur -uit te breken- wat niet lukte, hoewel deze plank opzettelijk los gemaakt was.

We werden allemaal gevangen genomen en vanuit Wageningen in een vrachtauto naar Arnhem gevoerd. We hadden wel alle matrassen op elkaar gelegd, maar de Duitsers voelden direct met hun handen op hoeveel bedden geslapen was en zochten toen onmiddellijk naar de op de zolder gevluchte mensen.

In Arnhem werden we opgesloten in een klein hok zonder raam en met boven een kleine luchtopening. Wij, zusters (Tweeling) werden er toen al gauw uitgehaald om verhoord te worden, elk afzonderlijk. Ik herinner me de Duitser als een correcte man. Twee dingen van het "verhoor" herinner ik me heel goed. Ten eerste vertelde hij onmiddellijk dat hij een tweelingbroer had gehad die gesneuveld was. Verder vroeg hij waarom wij Joodse mensen in huis genomen hadden. Wij als "Germaanse" vrouwen, dat woord gebruikte hij! En toen of ik wel met een Joodse man zou willen trouwen? Ik gaf hem het eerste het beste antwoord dat in mijn hoofd kwam; ik had kort tevoren in een landbouwkundig tijdschrift gelezen over de succesvolle kruisingen in Westfalen tussen Friese stieren en Westfaalse koeien om het veebestand daar te verbeteren. Dat vertelde ik de Duitser -hij vroeg niet verder. Het is geen

"verhoor" geworden, het was een gesprek. Er werd ook niet over illegaal werk gepraat. In Arnhem werden we naar cellen in het huis van bewaring gebracht. Eerst nog samen met onze Joodse vriendin, de volgende dag werd ze weggehaald. Ik zag haar pas in januari 1946 terug. Haar broer is in een Duits kamp gestorven.

In de cel hoorden we weldra klopsignalen aan de verwarmingsbuizen en het werd gauw duidelijk wat ze betekenden: één klop = a, twee kloppen = b enz. het hele alfabet. Drie dagen later werden we overgebracht naar een kamer voor 10 gevangenen. Dan tenslotte op transport naar Vught: 25 mei. Op de 26ste mei hebben de "illegalen" een overval op het huis van bewaring gedaan en een aantal mensen bevrijd.

Ook bij het transport in september van Vught naar Duitsland heeft een overval-commando geprobeerd mensen uit de trein te bevrijden, wat niet gelukt is,

De aanleiding tot de razia van 20 mei, toen we gepakt zijn, is waarschijnlijk ook een overval geweest op een "bewaarplaats" van ingeleverde radio-toestellen: een tamelijk overbodige "grap" die de Duitsers geïrriteerd heeft.

Naschrift

Nu, 35 jaar later, zijn er vele nieuwe begrippen: o.a. "nazorg". Voor mensen die een "ramp" beleefd hebben. Als bekend voorbeeld: "gijzeling".

In 1945 heb ik niets van nazorg bemerkt. Jazeker, ik kwam in een noodziekenhuis terecht voor een aantal dagen voor T.B.C. Later kuurde ik een jaar lang in het tuinhuis van het snel gerepareerde huis van mijn ouders.

Maar voor de eerste kleren en handdoeken voor het wassen van de zieke moest "gevochten" worden. Er was wel een instelling genaamd H.A.R.K., maar daar speelde wel het bekende "egoïsme van de mens" de hoofdrol. Ook voor het verkrijgen van nieuwe identiteits- en distributie-papieren hebben mijn ouders vele "stempeltjes" moeten veroveren. Ik bezit het papier met die "stempels":

1. Volksgezondheid (Ned. Rode Kruis)
2. Politie
3. Bevolking
4. L.H. (Land. Org. voor Hulp aan Onderduikers L.O.)
5. Arbeidsbureau
6. Distributie (IV A 1 maal en 1 Groente) Datum:7.6.45.

Voor "geestelijke nazorg" waren mensen (psychiaters) zonder enige persoonlijke ervaring op dit gebied eigenlijk niet zo geschikt - als er zulk een "nazorg" was geweest (hetzelfde geldt ook voor gijzeling).

Verder is er iets dat me in die tijd geraakt heeft n.l. dat de Schade-Enquête-Commissie te Wageningen mij,

als bezitster van de helft van het "huishouden" samen met mijn zuster die overleden was in het concentratie-kamp, ook slechts de helft van de schade uitkeerde. Om zo te zeggen: een halve tafel, een halve piano, enz. enz. Het voelt aan als "discriminatie", ook al een nieuw woord, maar een oud begrip.

Tenslotte: ook op het gebied van ziektekostenverzekering gaf mijn "concentratiekamp-voorgeschiedenis" eerder verzwaring dan vermindering van de premie!

.....maar ook bloemen op ons pad